

बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनीलाई चिनाउने प्रमाणहरू

• डा. नीर बहादुर गुरुड

पृष्ठभूमि

नेपाललाई विभिन्न बुद्धहरूको जन्मभूमिको रूपमा चिनिन्छ। वर्तमान कपिलवस्तुको गोटीहवामा ऋकुछन्द बुद्ध, त्यस्तै निग्लिहवामा कनकमुनि बुद्ध जन्म भएको पाइन्छ। लुम्बिनी शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थल भएको विषय पनि स्थापित छ। त्यसैले पनि लुम्बिनी एक महत्वपूर्ण बौद्ध तीर्थस्थल हो। यसलाई अन्तराष्ट्रिय जगतले नै स्वीकार गरेको छ। यो एउटा महत्वपूर्ण बौद्ध आध्यात्मिक स्थल पनि हो। यसर्थ विश्व बौद्ध जगतका लागि प्रमुख स्थल मध्ये एक हो। लुम्बिनीलाई शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थलको रूपमा प्रमाणित गर्ने विभिन्न साहित्यिक, अभिलेखीय, पुरातात्विक प्रमाणहरू पाइन्छन्। तीनै प्रमाणहरूले लुम्बिनीलाई नै शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थल हो भनेर प्रमाणित गरेको छ। यस लेखमा त्यस्ता साहित्यिक तथा पुरातात्विक प्रमाणहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

बौद्ध साहित्यिक प्रमाणहरू

लुम्बिनीलाई त्रिपिटक तथा बौद्ध साहित्यहरूमा व्याख्या गरिएका केही सन्दर्भहरूले शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थल हो भनेर यकीन गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा पाली बौद्ध ग्रन्थ, टिकाहरू र संस्कृत बौद्ध ग्रन्थहरूमा पनि वर्णन गरेको पाइन्छ। ती विभिन्न बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएका

प्रसङ्गहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ:

महापरिनिब्बान सुत्त

पाली त्रिपिटकको सुत्त पिटक अन्तर्गत दीर्घनिकायको १६ औं सुत्त महापरिनिब्बान सुत्त हो। यस सुत्तमा बुद्धले आफ्नो जीवनसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण चारवटा तीर्थस्थलको उल्लेख गर्दै लुम्बिनीको सन्दर्भमा तथागतस्स जातित्थानम् भनेर उल्लेख गरेका छन्। जसको अर्थ लुम्बिनीमा तथागतको जन्म भएको हो। बुद्धले नै तथागतको जन्मस्थान लुम्बिनी, बुद्धत्व प्राप्त गरेको स्थान बोधगया, पहिलो पटक धर्मचक्रप्रवर्तन गरेको स्थान सारनाथ र महापरिनिर्वाण हुने स्थान कुशीनगर भनेका छन्। यी चार स्थानको श्रद्धालुहरूले जीवनमा एक पटक दर्शन गर्नुपर्छ भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ। यो लुम्बिनीलाई बुद्ध जन्मस्थल भनेर चिनाउने एउटा भरपर्दो साहित्यिक प्रमाण हो।

निदानकथा (जातक अ/कथा)

निदानकथा त्रिपिटकको मुख्य सुत्त नभए तापनि खुद्दक निकायभिन्न रहेको जातक कथाको महत्वपूर्ण टिका हो। यस कथाभिन्न बुद्धको जन्मकथाको विषयमा विस्तृत वर्णन गरिएको छ। यसभिन्न सिद्धार्थ गौतमकी आमा मायादेवी कपिलवस्तुबाट देवदहतर्फ जाँदै गर्दा बाटोमा

लुम्बिनी वन पुगेपछि सालवृक्षको हाँगा समातेर सिद्धार्थ गौतमको जन्म भयो । यस वाक्यमा उल्लेखित जन्म सम्बन्धि घटनले लुम्बिनीको अवस्थिति तथा बुद्ध जन्मेको विषयलाई स्पष्ट पारेको छ ।

यस ग्रन्थमा “लुम्बिनी वनम् पाभिसि तत्था साल रूखमुले बोधिसत्व जातो” भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस वाक्यांशले मायादेवि लुम्बिनी वनमा प्रवेश गरिन् र साल वृक्षको मुनि बोधिसत्वको जन्म भयो भन्ने अर्थ लाग्छ ।

बुद्धवंस (खुट्टक निकाय)

त्रिपिटकको सुत्त पिटक अन्तर्गत खुट्टक निकायभित्रको बुद्धवंश भन्ने ग्रन्थमा सम्पूर्ण बुद्धहरूको वंशावलीको विषयमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । यहाँ शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थलको

विस्तृत कथा त पाइदैन तर, बोधिसत्वको अन्तिम जन्म र मानव लोकमा अवतरण गरेको विषय उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस ग्रन्थमा बुद्धको जन्मस्थलको बारेमा निश्चित स्थान नतोकिए तापनि मानव लोकमा बोधिसत्वको रूपमा अन्तिम जन्म भएको उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

महावस्तु

यो ग्रन्थ लोकोत्तरवाद सम्प्रदाय अन्तर्गत विनय परम्पराको संस्कृत बौद्ध ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थमा लुम्बिनीको अवस्थितिलाई स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यहाँ उल्लेखित वर्णन अनुसार लुम्बिनीलाई शाक्य र कोलियहरूको साभा उद्यान रहेको, यो ठाउँ साल वृक्षहरूको सुन्दर वन भएको र लुम्बिनी कपिलवस्तु र देवदहको बीचमा अवस्थित रहेको देखिन्छ ।

ललितविस्तर

ललितविस्तर महायानी संस्कृत बौद्ध ग्रन्थ हो । यसले बुद्धको जीवनकथालाई विस्तृत रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ । यसभित्र बुद्ध जन्मेको समयमा देखिएका अलौकिक प्राकृतिक दृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ । यस ग्रन्थमा उल्लेखित वर्णनले लुम्बिनीलाई कपिलवस्तुको नजिकको सुन्दर सालको उद्यान, दुवै गणराज्यको राजकीय विश्रामस्थल, शाक्य र कोलीय राज्यको सीमामा अवस्थित रहेको उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

ऐतिहासिक यात्रीहरूको विवरण

लुम्बिनी शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थलको रूपमा भ्रमण आउने परम्परा प्राचीन कालदेखि नै चलिआएको पाइन्छ । त्यस्ता यात्रीहरूमा कोही बुद्धधर्मको प्रचार प्रसार गर्ने उद्देश्यले, कोही बौद्धधर्म तथा बौद्धस्थलहरूको अध्ययन गर्नका लागि, कोही तीर्थयात्राको उद्देश्यले आएको पाइन्छ । तर जुन उद्देश्यले आएको भए तापनि लुम्बिनीको पहिचान गर्न उनीहरूले फरक फरक ढंगले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । यस क्रममा इशापूर्व दोस्रो शताब्दी देखि इशाको आठौँ शताब्दीभित्रका यात्रीहरूले अभिलेख, विवरण, वर्णनमार्फत विभिन्न प्रमाणहरू छोडेका छन्, जुन बौद्ध ऐतिहासिक अध्ययनको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ । जसमध्ये प्रमुख यात्रीहरूले उल्लेख गरेका अभिलेख तथा विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

अशोक स्तम्भको अभिलेख

लुम्बिनी आउने यात्रीहरूमा मगधका सम्राट अशोकको यात्रालाई ऐतिहासिक महत्वको रूपमा

लिन सकिन्छ । त्यसअघि कुनै यात्रीहरूको विषयमा उल्लेख भएको पाइदैन । उनी तत्कालिन समयका नरसंहारपूर्ण कलिंग युद्धपछि पश्चाताप गर्दै बौद्ध धर्मको अनुयायीमा परिणत भएका थिए । उक्त घटना पछि उनले शाक्यमुनि बुद्धको पदचापलाई पछ्याउँदै प्रमुख बौद्धस्थलहरूको धर्मयात्रा गर्ने क्रममा ईसापूर्व २४९ मा लुम्बिनी आइपुगेका थिए । आफ्नो राज्यरभिषेकको बिसौँ वर्षको अवसरमा उनी लुम्बिनी आइपुगेको कुरा अशोक स्तम्भको शिलालेखबाट थाहा पाउन सकिन्छ । उनले शाक्यमुनि बुद्धको जीवनमा घटेका जन्म, बुद्धत्व प्राप्ति, धर्मचक्र प्रवर्तन र महापरिनिर्वाण जस्ता प्रमुख घटनाहरूसँग सम्बन्धित प्रमुख स्थलहरूमा धर्मयात्रा गरेका थिए । उनले यात्राको क्रममा जहाँ जहाँ पुगेका थिए, ती स्थानहरूमा स्तम्भ स्थापना गरे । अशोक- स्तम्भको अभिलेख लुम्बिनीलाई बुद्ध जन्मस्थलको रूपमा चिनाउने महत्वपूर्ण प्रमाण हो ।

लुम्बिनीलाई बुद्ध जन्मस्थलको रूपमा बौद्ध साहित्यहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणहरूलाई अशोक स्तम्भ र यहाँ उल्लेख गरिएको अभिलेखले थप पुष्टि गरेको छ । यस स्तम्भमा ब्राह्मी लिपि प्रयोग गरी पाली भाषामा एउटा अभिलेख कुँदिएको पाइन्छ । जसमा “हिद बुदे जाते शाक्यमुनिर्नित” भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरिएको छ । जसको अर्थ हुन्छ, यहाँ शाक्यमुनि बुद्ध जन्मिएका थिए । यस वाक्यांशले पनि शाक्यमुनि बुद्धको जन्मको सन्दर्भमा विभिन्न बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेखित व्याख्याहरूलाई थप पुष्टि गर्नुका साथै एउटा भरपर्दो भौतिक तथा अभिलिखित प्रमाणको काम गरेको छ ।

फाहियानको यात्रा विवरण

चिनीयाँ यात्री फाहियानले ई.सं. ३९९ देखि ४१४ सम्म तीर्थयात्रा गरेका थिए। उनले आफ्नो तीर्थयात्राको विवरण तयार गरेका थिए। उनको यात्रा विवरणलाई चिनीयाँ भाषाको फोगुओ जी अर्थात बौद्ध राज्यहरूको अभिलेख भन्ने ग्रन्थमा समावेश गरिएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा फाहियानले लुम्बिनीलाई कपिलवस्तु नजिकै अवस्थित बुद्ध जन्मस्थल, मायादेविले स्नान गरेको पुष्करीणि पोखरी र अशोक स्तम्भको वर्णन गरेको पाइन्छ। यसर्थ पाचौँ शताब्दीमै लुम्बिनी बुद्ध जन्मस्थलको रूपमा चिनिएको प्रमाणित हुन्छ।

फाहियानले उल्लेख गरेअनुसार “कपिलवस्तुबाट करिब पचास ली (करिब २२ किलोमिटर) पूर्वतिर लुम्बिनी उद्यान छ। त्यहाँ एउटा पोखरी छ। त्यस पोखरीमा सिद्धार्थ गौतमलाई जन्म दिनुभन्दा पहिले मायादेविले स्नान गरेका थिए। पोखरीको करिब बीस पाइला उत्तरपट्टि एउटा रूख छ। मायादेविले उक्त साल रूखको हाँगा समातिनु र

पूर्वतिर फर्केर सिद्धार्थलाई जन्म दिइन्। शिशु जन्मिने वित्तिकै सात पाइला हिँडे। “जब बुद्ध जन्मिए, दुई नागराजहरूले चिसो र तातो पानी निकालेर उनलाई नुहाइदिए। मायादेविले पनि पोखरीमा स्नान गरिन। त्यहाँ एउटा इनार पनि थियो। ती पोखरी र इनारहरू भिक्षुहरूले प्रयोग गर्ने गरेको उल्लेख गरेका छन्। मायादेविले नुहाएको पोखरीको पानी भिक्षुहरूले पनि प्रयोग गर्छन्।” यस वर्णन अनुसार पाचौँ शताब्दीमै लुम्बिनी बौद्ध तीर्थस्थलको रूपमा स्थापित थियो।

ह्वेनसाङको यात्रा विवरण

लुम्बिनीको ऐतिहासिक यात्रीहरूको सन्दर्भमा चिनीयाँ तीर्थयात्री ह्वेनसाङको नाम शीर्षस्थान आउँछ। उनले ई.सं. ६२९-६४५ मा नेपाल र भारतमा रहेका बौद्धस्थलहरूको भ्रमण गरेका थिए। यही अवधिमा उनी लुम्बिनी आएका थिए। उनी ताड वंशकालीन प्रसिद्ध बौद्ध विद्वान थिए। उनले भारत र नेपालका धेरै बौद्ध स्थलहरू भ्रमण गरे। उनको यात्रा विवरणलाई चिनीयाँ ग्रन्थ दा ताङ सियु जी नामले संग्रहित गरिएको

पाइन्छ। ह्वेनसाङले आफ्नो विवरणमा लुम्बिनीको अवस्थितिको विषयमा उल्लेख गरेका छन्। उनले अशोक स्तम्भ, सारवृक्ष, स्मारक स्थलको विषयमा वर्णन गरेका छन्। साथै यहाँका सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थाको पनि वर्णन गरेका छन्। चिनीयाँ यात्रीहरूको यात्रा

विवरणहरूबाट लुम्बिनीको पहिचान गर्न थप प्रमाणित भएको छ ।

लुम्बिनीमा रिपु मल्लको तीर्थयात्रा

खस राज्यका राजा रिपु मल्लले सन् १३१२ मा लुम्बिनीको तीर्थयात्रा गरेका थिए । उनले लुम्बिनीमा रहेको अशोक स्तम्भको माथिल्लो भागमा कुँदेको एउटा शिलालेख अहिले पनि देख्न सकिन्छ । उक्त शिलालेख सम्भोट लिपि प्रयोग गरी भोट भाषामा “ॐ मणि पद्मे हुँ” भनेर माने मन्त्र (षडाक्षरी मन्त्र) उल्लेख गरेको छ । साथै त्यसैसँग शिलालेखमा “श्री रिपु मल्ल चिरं जयतु” अथवा रिपु मल्ललाई दीर्घकालसम्म विजयी रहनु भन्ने वाक्य उल्लेख गरेको छ ।

रिपु मल्लको यस अभिलेखले खस राजाहरूले लुम्बिनीलाई बुद्ध जन्मस्थलको रूपमा तीर्थयात्रा गरेको, लुम्बिनी बुद्धको जन्मथल भएको मान्यता मध्यकालिन बौद्ध इतिहासमा पनि निरन्तर तथा जीवित रहेको बलियो प्रमाण दिन्छ । रिपु मल्लको तीर्थयात्राले लुम्बिनीको ऐतिहासिक महत्वलाई प्रमाणित गर्ने थप पुरातात्विक प्रमाण प्रदान गरेको पाइन्छ ।

पुरातात्विक प्रमाणहरू

लुम्बिनीको पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सम्पदा क्षेत्रभित्र अहिले पनि मायादेवि मन्दिर, अशोक स्तम्भ, पुष्करीणिपोखरी, इसापूर्व तेस्रो शताब्दीदेखि इशाको सातौँ शताब्दीका भग्नावशेषहरू देख्न सकिन्छ । मायादेवि मन्दिरभित्र ठीक केन्द्रमा जन्मस्मारक शिला, जन्मदृश्य मूर्ति, प्राचीन मन्दिर, इनार जस्ता भग्नावशेष देख्न सकिन्छ । जुन बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनी हो भनेर चिनाउने प्रमाण हो ।

निष्कर्ष

लुम्बिनीको पहिचान गर्नका लागि विभिन्न प्रमाणहरू पाइएका छन् । जहाँ लुम्बिनीलाई शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थलको रूपमा वर्णन गरिएको छ । कतिपय ग्रन्थहरूमा जन्मको प्रसंग नजोडिकन केवल लुम्बिनीको अविस्थिति, लुम्बिनी आसपासका सामाजिक, धार्मिक अवस्थाका विषयलाई मात्र जोडेको छ ।

यहाँ उपलब्ध तथ्यांक तथा स्रोतबाट लुम्बिनीलाई बौद्ध ग्रन्थ, बौद्ध तीर्थयात्रीहरूको भनाइ, चिनियाँ तीर्थयात्रीहरूको विवरण, विभिन्न समयमा भएको पुरातात्विक उत्खननहरूबाट प्राप्त अवशेषहरूले लुम्बिनीलाई शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थलको रूपमा चिनाएको छ ।

(डा. नीर बहादुर गुरूड, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयको सह-प्राध्यापक हुन् ।)

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

1. Coningham, R.A.E. et al. (2013). Antiquity Journal. Falk, Harry (2006). Ashokan Sites and Artefacts: A Sourcebook.
2. Faxian. A Record of the Buddhist Kingdoms (Foguo Ji). translated by James Legge. Oxford: Clarendon Press, 1886.
3. Xuanzang. The Great Tang Records on the Western Regions, translated by Samuel Beal, London: Trübner & Co., 1884.
4. Debala Mitra (1972), Buddhist Monuments, Calcutta: Sahitya Samsad. UNESCO World Heritage Centre, Lumbini the Birthplace of the Lord Buddha. UNESCO Publication.